

Ранко В. Поповић¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет

СРПСКИ КЊИЖЕВНИ МАРТИРОЛОГИЈУМ – ЗЛИ ДУСИ НЕОПЈЕВАНЕ СМРТИ

*Јер и сама ријеч Јасеновац обавезује грком
језивошћу, готово надбивствено иште и нуди.*
Љубо Јандрић

Апстракт: *Овај рад проблематизује однос српске књижевности према теми националног страдања у двадесетом вијеку, што је у нашој филологији ријетко чињено, поготово у системском облику. Преко примјера везаних за тематику геноцида над Србима у Првом и Другом свјетском рату покушава се доћи до одговора на питања шта је то од литературе ушло у памћење колектива, зашто неки крупни историјски догађаји нису достојно књижевно тематизовани, или пак зашто је књижевно активирање феномена жртве, а у вези с неким амблемски значајним историјским догађајима, често бивало умјетнички неуспјешно.*

Кључне ријечи: *српска књижевност, књижевни мартирологијум, страдање, жртва, памћење, Јасеновац.*

Сва је српска књижевност прожета и осјењена историјом и то не само у смислу тематске заокупљености и идеолошке усмјерености него и дубље поетичке заснованости. Није тешко објаснити зашто је то тако узме ли се у обзир да је ријеч о народу који је живио и живи својеврсни *вишак историје*, трпећи га често као чисти *терор историје*. Од свих великих догађаја који су постајали књижевне теме давно се издвојио Косовски бој 1389. године, а централна историјска тема српске књижевности постала управо та, *косовска*. „Од свих историјских тема она је књижевно најпродуктивнија, сусрећемо је у свим временима на читавом српском простору и у свим видовима књижевног

¹ zalom@blic.net

стварања, у средњовековним историјским и химнографским текстовима, у јуначкој епици у којој заузима средишњи положај, у народним предањима, у свим областима писане речи новијих времена, у поезији највише и с најпотпунијим континуитетом, затим у драми, роману, есејистици, публицистици. Нема ниједне епохе српске посткосовске историје, ниједног књижевног раздобља, у којима она није нашла вишеструки израз и била велики стваралачки изазов за уметнике свих врста, за песнике и приповедаче, за драмске писце, за сликаре и вајаре, за музичке ствараоце, тако да можемо говорити о шестовековној косовској вертикали српске књижевности и уметности и читаве наше духовности” (Деретић 1997: 284). Најцјеловитије пројављење духовног опредјељења за Царство небеско, као синтезу највиших личних и колективних врлина и моралних вриједности, везало се за Косовску битку 1389. године због њене историјске пресудности и због најпотпунијег испољења *узвишене хришћанске трагике*, што је у пуној мјери осјетила поезија, једнако и црквена и народна. То је блистави тренутак потпуне симфоније епике и хришћанства, који су као облици српске културе често бивали у изразитој супротности. *Похвала кнезу Лазару* патријарха Данила III Бањског и народна пјесма *Пропаст царства српскога* на исти начин су физички пораз „транспоновали у духовну победу”, а преко њих је „хришћанска трагична философија жртве изграђена у етичку основу народног менталитета” (Јевтић 1989: 149). Наречена битка је један од оних ријетких догађаја профане историје који пројављује вјечност у времену и који се у свјетлости свештене историје лако препознаје као одраз или префигурација јеванђеоског праобраза (Марковић 2000: 8), настао на подлози светосавске и исихастичке духовне традиције. Све што ће накнадно обиљежити историјско трајање Срба имаће неизбјежан печат косовског завјета. Буне и устанци, прогони и збјегови, обнова Пећке патријаршије, врачарска ломача, обје велике сеобе, истрага потурица у Црној Гори, Карађорђеви и Милошеви устанак, балкански ратови, оба свјетска рата, све до потоњих балканских ратова и сеоба, све је то актуелизовало косовски завјет, и то једнако значајем самих историјских догађаја, као и поезијом која је настајала тим поводима. Жртвено Косово постало је тако трајни модел разумијевања историје у српској књижевности, историје која је готово без остатка бивала страдалничка² и писцима се неодољиво наметала у трагедијском обасјању.

² „Због својих вековних напора да се пркосно одржи на оним балканским и подунавским путевима који су одувек били изложени најездама разних освајача, српски народ је био осуђен на непрекидну борбу, истребљење и осипање. Можда између погрома које су против њих предузимала, од њиховог досељења, моћна царства и краљевства у југоисточној Европи и модерних планова да се Срби, путем геноцида, сведу на простор и меру које им други одреде, постоји

Ово је један од полазишних аксиома рада, органски сродан наредном који прецизира да је *жртва сублимација историје*. „Историјска истина није логичка ни универзална, већ догађајна и уникатна, и није непротиврјечна. Догађај узвишеног жртвовања има значење присуства светог и даје смисао историјском времену, постаје истина историјског времена, истина као догађај и дар. Спремност на жртву наравно не значи величање жртвовања као вриједности по себи, јер је вриједност жртве у њеној чистоти и сврси, и управо то даје смисао догађајима. Смисао и сврха историје мора бити спасење, иначе би нам остало обесмишљавајуће трајање у протоку физикалног времена, живот би био пуки случај а жртва несрећа: акцидент и инцидент. Есхатон није тек неки крајњи догађај, неназирући циљ, спекулативни спас, утјешна психолошка нада, непоуздано увјерење – есхатон је потенцијално у сваком историјском тренутку као мјерило његовог смисла. Косовски Видовдан и Јасеновац су јединствене жртвене парадигме које омогућавају да догађаје разумијевамо као нашу историју. Жртва је најважнији спомен који обасјава оно што се догодило у историји. Жртва и страдање (наиме, доживљај историјски проживљеног страдања, одважност и одговорност историјског постојања, историјско искуство граничних ситуација, побједа и пораза, славе и унижења) имају епистемички смисао јер омогућавају разумијевање историје. Одатле проиходи херменеутички значај страдалних народа за разумијевање историје, уколико историјске догађаје посматрамо из перспективе жртве. Идентитет српског народа карактерише етос жртве и подвига” (Шијаковић 2013: 32–33). У непосредној близини оваквог аксиоматског става је и онај који се тиче односа врсте текста и памћења, а који би могао да се искаже формулацијом да једино књижевни текст има снагу да постави темељ предањском памћењу. И историографија је, разумије се, као и толики други облици текстовне праксе, меморијалног карактера, али јој специјалистички приступ па и научна методологија, а можда понајвише хладан језик чињеница пријече ширину и дубину израза какву захтијева предање. Историографски текстови несумњиво могу бити од знатне користи при пропитивању односа књижевних текстова према историји, али у погледу меморијалне вриједности само се у изнимним случајевима могу изједначити с књижевноумјетничким. Добрим дијелом се то, очигледно, тиче и несразмје-

непрекината линија. Историја мора објаснити како је један народ, веома стар на тлу старог континента, после многих истрага, коначно осуђен бар на делимично истребљење и како је против њега створен међународни механизам за извршење геноцида. Али, и оно што се догодило кад је предузет тај геноцид у XX веку требало би да бар неке појаве у даљој прошлости, на посебан начин учини разумљивијим” (Радован Самарџић, *Судбина једног народа: Срби од XIV до XX века*. У: *Идеје за српску историју*; Београд, 1989, 219).

ра у погледу читалачке рецепције, односно чињенице да се историја у нашој свијести кодира већ у раном школском узрасту управо посредством књижевних текстова. Примјерице, чак и код најупућенијих историчара прва помисао на помен Крагујевачког октобра 1941. године биће неизбежно амблемски препознатљиви стихови Десанке Максимовић с почетка чувене *Крваве бајке*. Историографија може ставити примједбу да је пјесмом редукована масовност злочина, али та примједба ништа не мијења у сфери предањског памћења, гдје је пјесма одавно постала идентитетски знамен. Лако се сложити око тога да је умјетничка релевантност текста услов његовог уграђивања у идентитенско памћење, с тим што треба напоменути да има умјетнички остварених дјела која не живе у активном памћењу колектива.

Чак и када ограничимо тему српског историјског страдања само на двадесети вијек, она је веома тешко сагледива у погледу бројности рукаваца у које се разлива оно неколико најкрупнијих и лако уочљивих догађајних токова. Узмимо за примјер страдања у Првом свјетском рату и њихов одјек у књижевности, постављајући за почетак најједноставније питање: зашто су нека наша своје писце, а нека остала у тами несаопштености? Зашто, рецимо, нема литературе (и то не само велике) о српском пострадању у аустроугарским логорима од Добоја и Жегара код Бихаћа па до Арада, Коморана, Шопроња и Кечкемета? Зашто, ако је већ чињеница да су то први логори у Европи у којима је с јасним геноцидним намјерама затиран један народ? Према увидима Владимира Ђоровића, из његове по много чему јединствене *Црне књиге*, само је кроз Арад прошло преко пет хиљада заточеника, од којих је скоро половина ту и окончала живот. (Владимиров старији брат Светозар, који је као талац био арадски сужањ, по повратку из логора насмрт болестан није имао ни снаге ни времена да опише то мучилиште.) У *Црној књизи* је забиљежено и то да је добојски логор само у априлу 1916. занавијек прогутао преко шест стотина дјеце, а да је током 1916. и 1917, према свједочењу свештеника Славка Трнинића и по запису Пера Слијепчевића, на истом стратишту помрло преко хиљаду дјеце млађе од десет година.³ Добојски логор, нажалост, није жива ставка предањског памћења и тек су ових скорашњих година предузети први кораци да се он уведе у меморијалну културу нација, а велико је питање да ли ће икада постати жива тема књижевноумјетничког стваралаштва. А гдје су погроми након Принциповог видовданског пуцња, пријеки судови и злочини шуцкора, алеје вјешала, масовна присилна расељавања, велеиздајнички

³ Подаци су преузети из књиге *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку* историчара Драге Мاستиловића, Београд, 2017.

процеси, глад и епидемије? И све то само у Босни и Херцеговини, гдје је једно велико умируће царство плански затирало сопствене поданике, гдје за Србе није важио ниједан закон и гдје је, по ријечима бечког професора права Јозефа Редлиха, била „на дјелу систематска политика истребљења православних” (Мастиловић 2017: 29). Па Војводина, Славонија, Барања, Далмација са толико крвавих судбина присилно мобилисаних и на браћу натјераних Срба, о чијем је очајничком отпору најпотресније писао Црњански у *Апотеози*. Па толики примјери наших прекоморских добровољаца, чије жртвене приче никада нису нашле своје писце.⁴

Ако се објективно и поуздано не може знати који ће историјски догађај наћи одјека у књижевности а који неће, тако се с још мање поуздања може претпоставити који ће од потенцијалних стваралаца дати достојан умјетнички одговор на изазов велике теме. Ту наука о књижевности нема шта да каже и може једино да се крајње слободно позове на јеванђеоску сентенцу која каже да *дух дише гдје хоће, и глас његов чујеш, а не знаш откуда долази и куда иде*. Да се логички судило тек по критеријуму умјетничке дораслости, тешко да би ико могао претпоставити да ће *Плаву гробницу* написати Милутин Бојић. Али у датом тренутку ама баш ништа није значила чињеница да је српска књижевност тада имала далеко оствареније pjesнике попут Дучића, Ракића, Шантића; пресудио је стицај веома разноликих околности, а међу њима можда најпресудније близина изазова сасвим изузетне теме којој је млади и трагично прекраћени стваралац похрлио у сусрет са снажним осјећањем сопственог скорог краја. „Као да је изузетност *српске* смрти у том времену свеопште изгибије, безбројних гробова и свакојакх гробаља, била незаобилазан услов изузетности

⁴ Пошто је овај рад силом диктата теме ослобођен вишка илузија у погледу научности, овдје износим једно лично свједочанство о погубном дејству историјског заборавља. Ријеч је о судбини рођеног брата мога дједа по очевој линији, који је неколике године након Анексије илегално отишао за Америку бјежећи од војне обавезе, да би се одмах по избијању Великог рата пријавио у српске добровољце и погинуо 1916. Било му је тада двадесет и пет година, вјероватно непуних. Породица је на основу његовог добровољачког стажа поткрај двадесетих година прошлог вијека добила земљу у Барањи, у селу на самој граници с Мађарском, којем су херцеговачки колонисти по старом завичају дали име Ново Невесиње. Једна грана породичног стабла живјела је тамо све до 1995. Мада је земља и даље, бар формално-правно, породично власништво, нема више никога у породици ко било шта поуздано зна о животу и смрти онога чијим је костима та земља заслужена. Каплар добровољац српске војске, кајмакчалански подвижник Ристо Стојанов Поповић, одавно није жив ни у сјећању унука, нити више има ичега што би свједочило о његовом постојању, осим бијелог мраморног крста на Зејтинлику. Нит живог памћења прекинута је у нараштају наших очева, његових синоваца, који очигледно нису били свјесни важности таквог предањског сјећања. Ових неколико редака подастирем као свједочанство о томе да се историја не учи само из књига и да је њено заборављање веома често саставни дио наших живота, били ми тога свјесни или не.

пјесме! У поезији свих језика и свих народа свијета ријетко се дешава да један исјечак људске стварности са тако великим значењским потенцијалом добије поетски одговор са таквом и толиком мјером аутентичности. *Плава гробница* дугује своју пјесничку величину унутрашњем амалгаму који се ријетко постиже: она је спојила узвишеност химне, духовно достојанство опијела и потресност тужбалице, здружила је мирис тамјана и оштри воњ барута. Уз то, из ње од почетне па до завршне апострофе (а има их четири, строфне, раздвојене са по три катрена) исијава енергија неког необичног виталистичког пркоса и неопозиве вјере у дубоку смисленост жртве” (Поповић 2016: 139). Српска *Књига изласка* вјероватно још није довршена, али о трагичној теми *погребеног уздања* (М. Бојић), односно српског повлачења пред њемачким, аустријским и бугарским надирањем, написане су несумњиво литерарно успјеле странице. Поменимо само Ћосићево *Време смрти* или Нушићеву *Деветсто петнаесту*, која је упркос великој заборава око себе још увијек велика књижевна ризница, моћно набацана *грађа за једну тужну песму*, како је писао Перо Слијепчевић за све оно што је видио током борби за Скадар. Једну такву, не само тужну него и истински велику, под насловом *Сеоба Србије*, написао је Љубомир Симовић. Она својом „унутрашњом снагом неодољиво призива сву силу литерарних и документарних свједочанстава о том времену, кад је читав народ одлазио у прогонство, не знајући хоће ли се икада више вратити. Пјесник је умјетнички снажно осјетио да је то вријеме недомисливо и неизрециво ако се покуша изразити као људска патња, осјетио је да је распон те патње неухватљив и да се на књижеван начин никада не може видјети у цијелости. Зато је он прибјегао персонификацији и у сеобу покренуо градове, планине, ријеке и храмове, и низом појединачних изненађујућих слика остварио моћну надреалну фреску, препуну драматичних покрета и ковитлаца” (Поповић 2016: 141). Та пјесма, коју од Бојићеве *Плаве гробнице* временски дијели више од шест деценија, по свему је достојна статуса особеног знака у живом колективном памћењу, али га нема и неће имати све док не буде знатно шире школски популарисана. Проблеми који се тичу књижевног памћења очито су веома разнолики, а неки се односе директно на књижевну критику, која и те како учествује у одређивању елитних литерарних чињеница меморијалне културе. Наша модерна критика из чисте надобудности тако никада није одрешито естетски овјерила *Мојковачку битку* посљедњег великог епског барда Радована Бећировића Требјешког, прећутно је ваљда због десетерца сматрајући чистим анахронизмом. А ријеч је, макар и у фрагментима, о најзначајнијем нашем дјелу које се односи на ријетко тематизовани подвиг Санџачке војске Краљевине Црне Горе под

командом срдара Јанка Вукотића у заштитници повлачења главнине српске војске, што је један од најсвјетлијих примјера жртвовања у свеукупној, тако богатој историји ратова. Посредством гусала Бећировићева пјесма стекла је широку популарност, али би јој свакако требало признати и елитни књижевни статус, поготово данас кад се мојковачко жртвовање наказно политички злоупотребљава и обесмишљава.

Поднаслов овога рада, у коме је садржан и његов тематски кључ, представља парафразу наслова есеја Николе Кољевића *Зли дуси ненаписане песме*, посвећеног Илићевој пјесми *Кад се угаси сунце*. То је једно од оних *целих лепих* поетских остварења, чија нас љепота омађија па им вјерујемо беспоговорно и у сваком детаљу, поготово кад су у питању мисли које нам преносе. А сржна мисао Илићеве пјесме казује муку и кошмар *неопеваног јада (моје) немирне душе*. Ако је снага интимног неопјеваног јада, како нас увјерава пјесник, таква и толика да може створити привиђења од којих се мути свијест, каква онда и колика мора бити енергија неопјеваног историјског јада и шта су посљедице њеног дјеловања у сфери колективног свјесног и несвјесног? „Наиме, искуствовање историјског страдања и доживљај народне патње, ма како да је снажан, претвара се у емоцију која временом ишчили уколико не добије ону концептуалну формулацију која чува његов значењски потенцијал и која постаје колективно самосазнање и момент идентитета” (Шијаковић 2013: 31). Вјеродостојност оваквог става тешко би се могла довести у сумњу, поготово ако би став садржавао и допуну која каже да чиљење, нестајање емоције, никад не бива без некаквих трагова. Концептуализовање историјског страдања, онако како га разумијева Б. Шијаковић, подразумева три нивоа: *историографски фактицитет* који се тиче прошлости, *процес саморазумијевања и самоидентификације* који се тиче садашњости, и *разумијевање смисла страдања за дјелотворну концепцију будућности* (31). Наведени аутор сматра и то да феномен жртве као ни смисао историје „вјероватно није могуће дискурзивно схватити до краја и рационално исцрпсти без остатка” те с разлогом истиче значај умјетничког вида приказивања назначене проблематике. А умјетност, па и она књижевна, у свој смислени хоризонт укључује и поменуте трагове емотивног заборавља који су најтеже исказиви. Иницирано таквим траговима, српско пјесништво је поткрај осамдесетих почело да се самоосвјешћује, износећи затомљену, ујамљену тематику на свјетло дана. *Да ће нас, ипак, једном снаћи/ (Бојте се тога и ви из храма)/ Све што учинисмо манитој браћи,/ Која нас ноћу зову из јама* (Сладоје 1989: 49) – залелекао је српски пјесник непосредно пред отварање првих безданица и голубњача, пола вијека забетонираних, у којима су кости мученика чекале

опијело и људску сахрану.⁵ С тим костима враћало се и ујамљено памћење, а поезија се опсјетила пророштва језика и обзнанила да је српска топографија предоминантно јамографија: *Али кад се зачуше имена:/ Звекара, Чемерница,/ Ђијовник, Капавица,/ Гротуља, Гркљаница,/ Симуња, Греотница,/ Сивник, Губавица,/ Чајнице, Чађавица,/ Лубнице, Мртвица,/ Јадова, Кукавица,/ Јадовно, Мраковица...// Нико није веровао да су се тако звале/ Него да су тако накнадно прозване.// (...) То нису имена него предсказања/ (...) Ко има реч Јадовно/ Није му речено мало,/ Ко зна за Проклетије/ Није да није знао* (Бећковић 2013: 62, 70). Матија Бећковић је густом топонимском плетеницом поеме *Кажу кажи*, гдје је свако име заиста упечатљив знак, поетски моћно посвједочио да је већ и набрајање назива стратишта само собом умјетнички убједљиво и да је такав језички споменик страдању вјеродостојнији од било ког другог рукотвореног.

Иако је ријеч *Јадовно* својом етимологијом семантички најближа свим српским стратиштима у току Другог свјетског рата, нема никакве сумње да сва она ипак и засвагда стају под амблемско окриље ријечи *Јасеновац*. О тој неупоредивој фабрици најстрашнијих начина смрти, која је представљала читав систем логора, никада се неће моћи сазнати све, али је о Јасеновцу много писано и написано. Библиографија историографских радова је веома обимна, као што је много и мемоарско-публицистичких текстова. Иако не постоји прецизна библиографска евиденција, може се са сигурношћу рећи да је број књижевних прилога теми Јасеновца знатно мањи у односу на већ наречене, а да је критичка литература о тим умјетничким прилозима готово занемарива. Али као што нису најважнији ни у читавој јасеновачкој историјској причи, тако ни у књижевности везаној за ту тему, бројеви нису толико битни. Много је важније да утврдимо постоји ли о томе уистину велика књижевност, па макар да је ријеч о само једном једином дјелу. Велика на начин како то јесу, рецимо, *Плава гробница*, *Стојанка мајка Кнежополка* или *Крвава бајка* у односу на страдања којима су оне посвећене. Чак и без потпуно поузданог увида, овдје се мора одговорити одречно – дјела тога ранга о Јасеновцу још нису написана. Ако је већ тако, природно је онда да се постави и питање разлога. Један од могућих, и то онај крајњи и најдубљи у вези је с онтолошком природом теме, с оним метафизичким ореолом који је обавио толики ужас физичког страдања тако чврсто да му умјетнички није могуће прићи. И творац најобимнијег, а

⁵ Жртвама усташког ујамљивања из 1941. није било суђено да се ни као кости смире када су повађене и похрањене већином у храмовним криптама 1991. Само годину након тога, потомци јамара из Другог рата поново су их разносили експлозивом на почетку рата који је донио распад Југославије. Најпознатији примјер те врсте континуитета бестијалности јесте српско село Пребиловци у јужној Херцеговини.

можда и јединог, српског романа о Јасеновцу, с управо тим амблемским насловом, Љубо Јандрић, у исповједном поговору том свом животном дјелу биљежи и помисао да је Јасеновац *можда и неуводљив у литературу*, и да ће „још дуго остати да траје по злу, а једва донекле и по оном што је књижевност у стању да му пружи”⁶ (Јандрић 1989: 513). Јандрић је озбиљан писац и мора му се вјеровати, тим више што је био потпуно свјестан да је он својим *Јасеновцем* „само искоракнуо у намјери да напише врло осредњи роман о нашем највећем губилишту” (Јандрић 1989: 513).

Јасеновачка прича и након толико година препуна је тајни; као зли дуси вију се над њом толика питања од којих многа никад неће добити коначане одговоре. Зашто никада није ни покушано ослобађање логора? Зашто су сравњене са земљом и травом прекривене рушевине толиких објеката? Зашто комисије које су радиле на утврђивању броја жртава никад нису завршиле посао? Зашто се морало чекати толике године након завршетка рата да би биле прислужене прве свијеће над гробним пољима Градине? Зашто доживотни предсједник друге Југославије никад није посјетио то стратиште? Зашто... Нека питања су свакако неизбежна и кад је ријеч о односу српске књижевности према том страдању над страдањима. Да ли је само опсесивна обузетост темом пресудила да терет романескног одговора на њен изазов падне на Јандрића, поред Андрића, Ђопића и Селимовића, само њих да поменемо? Истине ради, посредно или непосредно и поменути великани приложили су нареченој теми вриједне странице својих приповиједака и романа, али су ипак у питању фрагменти. Непорецива је истина да је тема Јасеновца најочигледније подривала омиљени комунистички метанаратив о братству и јединству југословенских народа и

⁶ Аутор је роман *Јасеновац* написао с основним поривом личног дуга годинама које је као дијете и сам провео у том логору, а и као спомен на страдање сопствене породице. У поговору (*Припомене*), који је за овакво разматрање драгоцјенији од самог романа, Јандрић је наглашено лично посвједочио дугогодишњу муку писања и многе дилеме које су то писање пратиле: „Може ли неко, ко је пуким случајем изнио главу из логорске жице, да, неовлашћен ни од ког, говори у име стотина хиљада усмрћених, макар успомена на мртве представљала потресно и болно, али у исти мах и најљепше свратиште у књизи? Ја сам говорио: Не може!, а огромност теме уплитала се с: Мораш! Требало је да исповиједим мисао оних који су патили, али како? Сурови унутарњи размак између једне бадњевске ноћи, кад се до обамрлости клало и овог садашњег наума – готово да ме чини беспомоћним. Прије толико времена, увлачећи врат и штитећи га пред најездом ножа, вјеровао сам дјечачки наивно, да су крв и кама од исте материје. Слика смрти годинама ми није дала да другачије мислим, нити да, ма и на час, изгњурим главу од Логора Три Це, чије је земљиште и у сред љета крв често знала да претвори у кало. Чак и помисао на то измамљује ми болан уздах. Не, има тако тема за које је мало један човјек, чак и под условом да им читав живот понуди као жртву; Јасеновац је, без сумње, једна од њих” (Јандрић 1989: 508–509).

да је као таква била системски потискивана у сфери јавне ријечи. Осим што је, уз разнолике друге механизме, дугим дјеловањем памћење преводило у забрав, то потискивање подривало је слободу књижевне ријечи активирајући механизам аутоцензуре. Јавне забране, дакако, није било, али сјенка могуће опасности је чинила своје. Зашто би иначе књига Ђамила Сијарића *Ослобођени Јасеновац*, и данас мало позната, чекала 1983. као годину издавања, кад је на основу непосредног виђења настала већ 1945. године? За стилско уобличење свакако нису биле потребне безмало четири деценије. А ријеч је о веома драгоцјеном штиву препуном језивих слика усташке бестијалности, чија вјеродостојност и упечатљивост достижу снагу филмских кадрова и одају руку књижевног мајстора.⁷

Свједочења преживјелих страдалника представљају посебно драгоцјен текстовни материјал, не само непходан историчарима него веома често важан и књижевним ствараоцима као основни услов увјерљивости њихових остварења, јер машта ту далеко заостаје за стварношћу. Нарочито упечатљиви фрагменти таквих свједочанстава не морају нужно постати елементи књижевног памћења да би се узвисили до живог предања. Најбољи примјер за то је једна једина реченица из свједочења доктора Неда Зеца, која је временом засијала као

⁷ Ненападно присутна, Сијарићева списатељска вјештина свакако је дала на снази документарном свједочењу. Ево како је, као предворје пакла, описано насеље Јасеновац пред сам улазак у логор:

„Пред нама је кривудава улица и зелен шљивик. И знам да ће нас – тамо мало напријед, срести Јасеновац. Онај безброј пута изговорени Јасеновац над којим се наплакало милион очију, милион срца натувало, милион језика проклело га!

И најзад га ево! Ето тог мјеста, ето тог имена, ето те тачке – посљедње тачке на путу оних око 700 хиљада људских ногу што су прошле овом истом улицом, да се више њоме не врате, ни њом, ни другом!

Сада видим то што нисам вјеровао да ћу видјети. Видим нешто што је било људско насеље. Видим нешто што су биле људске куће. А што више није ништа – ни насеље, ни куће, ни слика тога иједнога до само рушевине и развалине – и паљевине, и пустош; пустош нека хладна послије рушења и послије ватре. Ватра ту још траје, још гори – горе греде, горе остаци дрвета, горе угарци... Хиљаде црних угарака стрши из земље – и говори да је то траг којим је прошао убица! Страшно је и погледати у тај траг, а ево гледамо и видимо само угарак, катран, угљен, уцрњеле зидине, уцрњелу земљу...” (Сијарић 1983: 9–10).

И кад затвара књигу, аутор умије да изабере моћну појединост која на посебан и посебно потресан начин печати један дуги низ стравичних слика:

„Дани су мајски. Година је 1945. Путевима – куд год погледате, пролазе војске. Крај рата је толико близу да просто можете да га видите. Неко ће се из њега срећан вратити. Неко луд. А неко... Сјетио сам се оног крвавог дјечјег сиперчића са патуљком и пужем извезеним црвеним концем... Па патуљак води за рокове пужа... Та се мала дружина неће вратити! Мај је. Трава је” (Сијарић 1983: 91).

светачки ореол око главе Новомученика Вукашина Јасеновачког.⁸ И поред чињенице да се о човјеку Вукашину Мандрапи из Клепаца не зна готово ништа, о Светом Вукашину из његове светости познато је све. Његов примјер у потпуности потврђује да је жртвени подвиг „превазилажење индивидуализма у заједници и историји, жртвено даривање које појединца доводи до егзистенцијалне промјене у христолику личност. Подвиг је настојање да се превазиђу неподношљива ограничења реалности, као што је аскеза надилажење нужности природе. Жртва и подвиг свједоче догађајну и егзистенцијалну истину која обједињује заједницу и утемељује етос и идентитет народа. Жртва је залог заједнице и сабирно искуство истине у супротстављању насиљу” (Шијаковић 2013: 33). Управо овај примјер нам можда и најубједљивије објашњава зашто је теми јасеновачког страдања тако тешко књижевно прићи ако се то не чини у духу хришћанског познања и самопознања. Без те врсте освјешћења злочина истребљења све се онда своди на инвентарисање и пребројавање, а то не уздиже него унижава жртве и у обезличавању масе и масовности поништава истински људски бол, али и надљудску снагу да се управо страдањем потврди вриједност живота. Добро је то знао српски пјесник кад је након дугих година програмског обезбожења народа и његових књижевника, задуго након Дучићеве *Молитве*, проговорио опет молитвеним гласом: *Док се затварају све капије, сви капци,/ пред смрадом наших грехова и рана,/ Тројеручице, нек нам се отвори црква/ на Твојој трећој руци сазидана!// Голе, млаћене моткама, секирама,/ оборене под ноге, и дотучене/ у подножју брда уз које смо се пели,/ трећом нас руком, Тројеручице, исцели!// И узвиси трећом руком, Тројеручице,/ све оне који су, стотинама руку,/ стотинама година, из жетвених слама,/ бацани на дно казана и јама!* (Симовић 1999: 269). Мање је важно што цитирана пјесма Љубомира Симовића није јасеновачка у најужем тематском погледу; она то, уз још неке умјетнички дорасле, јесте својим основним смислом. Као што је то у књижевном предању постала и позната пјесма Рајка Нога *Нек пада снијег Господе*,⁹ кад је из основног тематског лежишта пјесниковог породичног удеса

⁸ „А кад сам му и по четврти пут заповиједио да викне: ‘Живио Павелић’ и запријетио да ћу му ножом извадити срце из груди он ме је погледао и, упријевши поглед некако кроз мене и преко мене у неизмјерност, полако и разговјетно ми је добацио: ‘Ради ти, дијете, свој посао!’ Послије свега, ова његова посљедња ријеч потпуно ме је избезумила, скочио сам на њега, ископао му очи, исјекао срце, преклао грло од уха и ногама га сјурио у јаму. Али је тада у мени нешто препукло и те ноћи нисам више могао да кољем. Перо Брзица је победио, јер је заклао 1.350 логораша, и ја сам му без ријечи платио опкладу. Од те ноћи више немам мира” (Зеџ 1966: 64).

⁹ *Нек пада снијег Господе/ Из сјећања по очима/ Спавајте шумске јагоде/ Све моје с вама почима// Спавајте моји умрли/ Без гроба и без биљега/ Нека вас вјетар загрли/ Завије покров снијега// И*

унутрашњом снагом зрачења молитвено интонираног мотива безгробника и безгробништва трајно измјештена у национални књижевни мартирологијум.

Кад се све сабере, можда је основни књижевни недостатак Јандрићевог романа *Јасеновац* иницијално заводљива одлука да се читавих пет стотина страница испише из перспективе усташког команданта логора, дакле, из перспективе злочинца. Такво гледиште неминовно успоставља жртву као објекат, што је радикално супротно хришћанској перспективи и есхатолошком поимању историје, а тиме и историје страдања. Кад жртва остане без ријечи, онда се о злочину може веома мало рећи. А управо хришћанство „по први пут уопште, говори из *перспективе жртве*”, јер „Христова жртва има *перспективу субјекта*, тј. личности” (Шијаковић 2013: 32). Ово несумњиво добро зна и осјећа српски пјесник када једно пјевање у поеми *Јасеновац*, посвећено *Светом старицу Вукашину*, почиње заграђеним двостихом који каже: (*Около мене су направили ноћ/ Али ја знам порекло Вида*) и из кога се *жртвени* смисао пјесме много јасније чита: *Јаснија је песма без очињег вида/ У најдубљој ноћи најбоље јекује/ У двострукој ноћи двоструко се чује/ Страшну паучину са времена скида/ Јаснија је песма без очињег вида* (Грујић 1996: 25). Све што је у српском пјесништву остварено на тему највећег геноцидног страдања нација у двадесетом вијеку, а надилази књижевни просјек, дато је умјетнички управо из перспективе жртве и тиме је непосредно хришћански озарено. Такву озареност често је нашој умјетничкој поезији предањски преносила и даривала народна пјесма. Зато не може бити случајно да су највреднији лирски приноси теми изникли из плодног насљеђа усменог пјесништва. Најбољи примјер за то је пјесма Вита Николића *У Градини гроб до гроба: У Градини гроб до гроба, / а у сваком по град људи, / сто гробова – сто градова / под цвијећем узалудним. // Нит га беру нити косе, / нит његују, нити газе, / нит му вјетри прах разносе, / нит га пчеле обилазе. // Само цвјета, само вене, / само вијек свој вјекује, / да тишином опомене, / да тишином одјекује. // У Градини гроб до гроба, / на два јутра земље плодне, / сто гробова, сто градова / од Градине – куд год одем*¹⁰ (Николић 1991: 36). Иако се

нека мајку збодену/ И њену цркву јелику/ Бијелим рухом одјену/ За нашу тугу велику (Ного 2001: 64)

¹⁰ Иза наслова Николићеве пјесме, који недвосмислено упућује на усмено поријекло, стоји ознака за фусноту у којој пише: *На уићу Уне у Саву, у атару села Градина, прекопута Јасеновца, усташе су прошлог рата убиле маљем или заклале ножем преко 350 хиљада људи, жена и дјеце, углавном из Поткозарја. Сви су они покопани у стотинак мамутских гробница које се данас распознају као болна улегнућа на образу Земље. Николић има на исту тему још једну, такође антологијску пјесму, под насловом Код Јасеновца понире Сава: Код Јасеновца/ понире Сава/ у понор помора/ у бездање.../ Ослушни како се/ стрпоштава/ низ људске кости/ и лобање.// С висине живота/ пада ријека/ и далеко се/ њен јек чује / широм свијета/ широм човјека/ тај страшни/*

данас од пјесама приложених разгранатој *јасеновачкој* теми могу правити читави поетски зборници, све што би стало у њих ипак остаје у сјенци потресне једноставности народног дистиха испјеваног дјевојачким гласом који јеца као заумни ехо неке прекраћене љубавне пјесме: *Немој драги косит покрај Саве,/ покосићеш моје косе плаве*. Тај глас долази из неких страшних дубина памћења до којих ће, треба вјеровати у то, једном допријети и српска умјетничка поезија.

Памћење је засигурно прва моћ међу човјековим духовним даровима и нема људске дјелатности која се не заснива на њему. Тако је и са филологијом. Што се српске филологије тиче, поготово кад је ријеч о *жртвеном* памћењу, она по својој мјери и моћи треба да прилаже меморијалној ризници народа, много више него што је то до сада чинила, тамо гдје налазе своје мјесто и духовни плодови сродних јој научних и умјетничких, уопште духовних дисциплина. Јер такав захтјев нема смисао само музејског похрањивања, он се првенствено тиче живота, како појединца тако и заједнице. У једном свом виду он је изричито императиван: „Или ћемо активно поштовати жртве и одбранити њихово право на смисао жртвовања или ћемо дати за право насиљу и узети учешћа у заборау. Потребна нам је култура памћења Жртве” (Шијаковић 2013: 29). Исказан на други, мање императиван начин, тај се захтјев може и погодбено, али ништа мање одлучно изразити: „Срби имају неизбројне жртве које нису именовали. Невине жртве могу сачекати свој народ. Можда оне и одлучују кад ћемо их се сетити. Што их се пре сетимо, пре ћемо постојати” (Бећковић 2016: 379). Судећи према посљедњој реченици пјесникове опомене, и овај текст долази из непостојања.

Литература

1. Бећковић, Матија (2013), „Кажа у кажи”, у: *Кажа, Сабрана дела Матије Бећковића*, Београд–Подгорица–Вишеград: Штампар Макарије – Октоих – Андрићев институт.
2. Бећковић, Матија (2016), „Пророчанство језика” (цитирано према: Јевтић, Атанасије (2016), *Великомученички Јасеновац*, Београд).
3. Грујић, Жељко (1996), *Сонети саучешћа*, Пале: Срна.
4. Деретић, Јован (1997), *Поетика српске књижевности*, Београд: Филип Вишњић.
5. Зец, др Недо (1966), „Ради ти, дијете, свој посао!”, у: *Отпор у жицама. Сећања заточеника*, књ. 1, 61–65, Београд (цитирано према: Јевтић, Атанасије (2016), *Великомученички Јасеновац*, Београд, 388).

суноврат/ одјекује./ Код Јасеновца/ понире Сава/ у амбис човјеков/ (О, таман ли је!)/ па потом израђа/ широка и плава/ дозвана душом/ Славоније (Николић 1991: 35).

6. Јандрић, Љубо (1989), *Јасеновац*, четврто издање, Сарајево: Свјетлост.
7. Јевтић, Атанасије јеромонах (1989), „Косовски завет”, у: *Косово земља живих 1389–1989. У знаку часног крста и слободе златне*, Београд – Ђелија Пиперска.
8. Марковић, др Марко (2000), *Свештено Косово, историјско Косово*, Цетиње: Светигора.
9. Мاستиловић, Драга (2017), *Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, Београд: Удружење *Српско-руски мост* – Установа Републике Српске у Србији.
10. Николић, Витомир (1991), *Старе и нове пјесме*, Никшић: самостално издање Рајка Бабовића.
11. Поповић, Ранко (2016), „Српско пјесништво и Велики рат”, у: *Проблеми и перспективе савременог тумачења српског језика, књижевности и културе*, зборник научних радова *Србистика данас*, година I, број 1, 127–148, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет.
12. Сијарић, Ђамил (1983), *Ослобођени Јасеновац*, Сарајево–Приштина: Ослобођење–Јединство.
13. Симовић, Љубомир (1999), „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској”, у: *Сабране песме I*, Београд: Стубови културе.
14. Сладоје, Ђорђо (1989), „Задушнице”, у: *Свакодневни уторник*, Београд: СКЗ.
15. Шијаковић, Богољуб (2013), „Брига за Жртву”, у: *Присутност трансценденције: Хеленство, Хришћанство, Философија историје*, Београд: Службени гласник – ПБФ.

SERBIAN LITERARY MARTYROLOGY – DEMONS OF UNSUNG DEATH

Summary

This paper puts into perspective the relation of Serbian literature towards the theme of national hardship in the 20th century. Through the examples connected with the theme of the genocide Serbs suffered in both the First and Second World War, the author aims at dealing with issues such as what pieces of literature had made it into the collective memory, why some huge historic events had not been properly represented in literary works or, finally, what led to the artistic failure of the literary representation of the victim phenomenon, especially in terms of close connection with some emblematic historic events.